

Funkcjonalność powojennych kościołów w Polsce

ANDRZEJ MAJDOWSKI

profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Sztuk Pięknych, Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa
Pracownia Historii Architektury

W „Właściwym celem architektury
nie była nigdy dekoracja,
ale użyteczność”
Jean-Nicolas-Louis Durand
(1760-1834)

Nazbyt kategorię deklaracje teoretyków niekoniecznie sprawdzają się w każdych okolicznościach, co dotyczy również projektowania architektonicznego, gdzie ideałem pozostaje dążenie do osiągnięcia równowagi strukturalnej. W przełożeniu na kompleksową systematykę współczesnych kościołów wymagało to zdefiniowania wyróżników porządkujących, które w skondensowanej postaci są prezentowane w formie tabelarycznej. Przy czym do omówionych już konfiguracji¹: konwencje stylistyczne (tab. 1), dyspozycje kompozycyjne (tab. 2), systemy konstrukcyjne (tab. 3), należy jeszcze przypisać dopełnienie odzwierciedlające walory funkcjonalne.

Od dość dawna postrzega się architekturę także w kontekście „czwartego wymiaru”, czemu z oczywistych powodów nadaje się znaczenie przenośne. Zwykle chodzi o „czas” – zresztą raczej jako nadinterpretacja tytułu klasycznej monografii² niż w nawiązaniu do sformułowanej przez Kanta estetyki transcendentalnej.

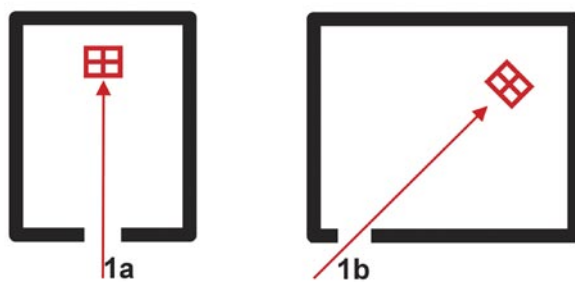
W wykładni skrajnie metaforycznej czwarty wymiar coraz częściej wiąże się ze światłem, zaś w poważniejszych studiach dotykano zagadnień urbanistycznych³. Ostatnio podjęto próby przeanalizowania zachowań ludzkich we wnętrzach budynków biurowych⁴, co zapewne rokuje interesujące rozwinięcie w odniesieniu do innych kategorii gmachów publicznych.

Jednak bardziej istotne wydaje się, że do rangi aksjomatu urasta czynnik psychologiczny⁵. W rezultacie upowszechniają się wizje do niedawna ekskluzywnie utopijne lub awangardowe, żeby w funkcji użytkowej obiektu zawrzeć pierwiastki emocjonalne, służące wywołaniu „określonych stanów psychicznych odbiorcy”⁶. Akurat ten aspekt był zawsze nieodłącznym elementem sztuki sakralnej wszystkich obrządków. Wszelako postulowaną kontemplację przeżyć wewnętrznych można przedstawiać wyłącznie metodą opisową.

Kościół dolny, Dębica kościół p.w. Miłosierdzia Bożego (diecezja tarnowska)

Przykłady układów funkcjonalnych

1a. Na wieloboku symetrycznym o zorientowaniu podłużnym z ukierunkowaniem osiowym

1b. Na wieloboku symetrycznym o zorientowaniu poprzecznym z ukierunkowaniem diagonalnym

Dlatego posłużono się zawężonym i rozumianym utylitarnie pojęciem funkcjonalności. Na gruncie historii architektury jest to zazwyczaj wystarczające i nie odbiega znacząco od dotychczasowej metodologii⁷. Przyjęte kwalifikatory pozwalają na dokonanie charakterystyk planimetrycznych pojedynczego obiektu. Dodatkowo została wyeksponowana znamienna cecha polskich kościołów, czyli wnętrza dwupoziomowe. W ujęciu tabelarycznym każdy wiersz jest niezależny od pozostałych, a wszystkie parametry są reprezentowane jednostopniowo (tab. 4).

Planimetria

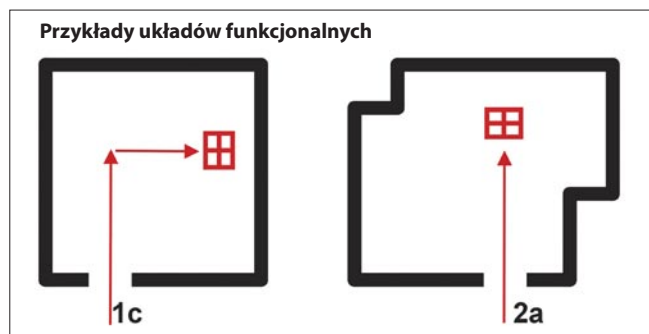
Atrybuty opisujące funkcjonalność nie wymagają szczegółowego uzasadnienia, gdyż wynikają z prostych stosunków geometrycznych. Podobnie jak przy klasyfikowaniu desygnatów

	Formacja	Proweniencja	Tradycja
konwencja estetyczna	synkretyzm	starochrześcijańska	łacińska
			bizantyjska
		średniowieczna	romańska
			gotycka
		nowożytna	renesansowa
			barokowa
		klasycystyczna	antyczna
			palladiańska
			wernakularna
		neoromantyczna	międzywojenna
	malownicza		
	akademicka		
	konstruktywizm	międzywojenna	półmodernistyczna
ekspresjonistyczna			
funkcjonalistyczna			
modernizm	posoborowa	poza klasyfikacją	
regionalizm			
postmodernizm			
neomodernizm			
neohistoryzm			

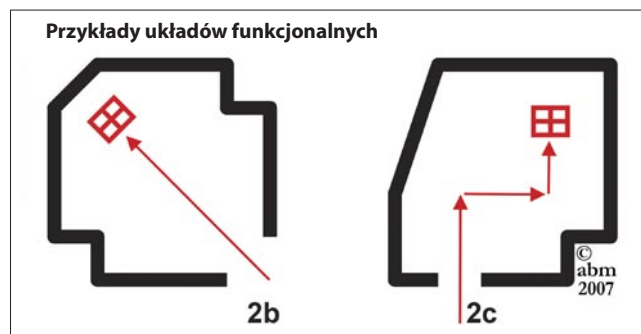
Tab. 1. Stylistyka

	Założenie	Konfiguracja	Korpus	
dyspozycje przestrzenne	jednorodne	tradycyjna	bazylikowy	
			pseudobazylikowy	
			halowy	
			pseudohalowy	
			dwunawowy	
			rotundalny	
			salowy	
			ścienne-filarowy	
		dach-ścienna	namiotowy	
			falisty	
plastyczna	obły			
	łamany			
zespolone	równorzędna	kubiczna	graniasty	
			walcowy	
			stożkowy	
		opcja asakralna		
zespolone	swobodna	dominujący	zrównoważony	
				wielocłonowa
				zwarta
				zdominowany
	poza klasyfikacją			

Tab. 2. Kompozycja

1c. Na wieloboku symetrycznym o zorientowaniu centralnym z ukierunkowaniem pośrednim
 2a. Na wieloboku asymetrycznym o zorientowaniu poprzecznym z ukierunkowaniem osiowym

2b. Na wieloboku asymetrycznym o zorientowaniu centralnym z ukierunkowaniem diagonalnym
 2c. Na wieloboku asymetrycznym o zorientowaniu zmiennym z ukierunkowaniem pośrednim

kompozycyjnych, punktem wyjścia jest rzut poziomy w obrysie wyznaczonym przez schemat konstrukcyjny korpusu nawowego, czyli z pominięciem części użytkowej założeń zespolonych. Jako niepodważalny dla każdego układu zastosowano dualny podział (symetria, ryc. 1a-c – asymetria, ryc. 2a-c) względem osi połowiącej elewację frontową kościoła (fasadę). Przydatnym uzupełnieniem będzie nazwa wieloboku, sprowadzonego do podstawowej kategorii (kwadrat, prostokąt, trapez, okrąg, sześciobok etc.), a w sytuacjach niejednoznacznych zaleca się odwołania do figur opisanych na rzutach o znacznym rozczłonkowaniu. Poważne odstępstwa wypada skomentować w opisie katalogowym, podobnie jak w przypadku wszelkiego rodzaju aneksów – wyodrębnione z zasadniczej bryły prezbiteria, kaplice, przedśionki, podcienia itp.

Kolejne kryterium dotyczy zorientowania poligonalnego, co określa położenie względem osi głównych – skrzyżowanych w środku geometrycznym na rzucie poziomym przyziemia. Zatem brakuje tu jakichkolwiek powiązań z determinowaną geograficznie tzw. orientacją kościoła. Przy utartych schematach – longitudinalnym (podłużnym, ryc. 1a) oraz centralnym (dośrodkowym; ryc. 1c, 2b), zbędny jest jakikolwiek komentarz. W architekturze posoborowej trafiają się ponadto układy mniej lub bardziej niekonwencjonalne, z czego orientację poprzeczną odkrywa się z reguły intuicyjnie (ryc. 1b, 2a). Natomiast układ zmienny jest zwykle komplementarny dla wieloboków asymetrycznych, jako pochodna od poligonu centralnego o bardziej skomplikowanych kształtach (ryc. 2c).

Z kolei ukierunkowanie wewnętrzne dodatkowo precyzuje rozwiązania komunikacyjne, za czym kryje się informacja, po ▶

	Ustrój	Struktura	Element
rozwiązania techniczno-technologiczne	ścianowy	murowana	cegła ceramiczna
			kamień naturalny
			kamień sztuczny
			kamień-cegła
		prefabrykowana	blok betonowy
			plyta żelbetowa
	szkieletowy	monolityczna	żelbetowa
			stalowa
			kompozytowa
			hybrydowa
	ścianowo-szkieletowy	«pomijalne»	żelbetowa
			żelbetowo-stalowa
			żelbetowo-hybrydowa
			murowo-stalowa
	forma przestrzenna	poza klasyfikacją	murowo-hybrydowa
			kratownicowa
			tarczownicowa
			powłokowa
			dach wiszący

Tab. 3. Konstrukcja

▶ jakim wektorze przebiega połączenie pomiędzy wejściem głównym a miejscem usytuowania ołtarza. W układzie tradycyjnym ołtarz główny znajduje się na przedłużeniu odcinka równoległego do osi głównej (ryc. 1a, 2a), co daje się przeprowadzić bodaj w każdym rodzaju wnętrza. Tę regułę niejednokrotnie zarzucono w kościołach posoborowych, gdzie spotyka się lokalizacje po przekątnej (diagonalne, ryc. 1b, 2b) albo całkowicie zindywidualizowane o nieregularnym przebiegu (ryc. 1c, 2c), co każdorazowo zasługuje na analizę.

Przestrzeń wewnętrzna

Ostatnia relacja dotyczy organizacji wnętrza w rozumieniu zintegrowania czy rozdzielenia programu użytkowego na jednej albo dwóch kondygnacjach. W budownictwie sakralnym podziemne pomieszczenia miały przeważnie konotacje pozostające bez związku z duszpasterstwem parafialnym (np. krypty). Wydaje się, że zjawiskiem specyficznym polskim stało się wznoszenie świątyń dwupoziomowych, tzn. z kościołem dolnym o zróżnicowanym przeznaczeniu.

Ta tendencja pojawiła się w ostatniej ćwierci XIX wieku na obszarze zaboru rosyjskiego i przetrwała do wojny, zresztą ograniczona do ośrodków wielkomiejskich⁸. Tym niemniej wszystkie okazałsze kościoły warszawskie z tego okresu zostały zaprojektowane z podziemiami, które przystosowano do celów liturgicznych. Alternatywną było przeskalowanie gabarytów i pojemności znacznie ponad bieżące potrzeby, co dotyczy zwłaszcza parafii wiejskich i małomiasteczkowych.

Porównywalne przyczyny oraz podobna reakcja społeczna powtórzyły się w rzeczywistości powojennej. Budownictwo kościołów dwupoziomowych przybrało wówczas charakter masowy, czego apogeum przypadło na lata 60. i 70. ubiegłego stulecia (ryc. 3). Z kolei ostatnimi czasy jest to tendencja zanikająca, o ile

	Relacja	Układ
wyznaczniki funkcjonalne	wielobok rzutu	symetryczny
		asymetryczny
	zorientowanie poligonalne	podłużny
		poprzeczny
		centralny
		zmienny
	ukierunkowanie wewnętrzne	osiowy
		diagonalny
		pośredni
	organizacja wnętrza	jednoprzestrzenny
		dwupoziomowy

Tab. 4. Funkcjonalność

nie całkiem już wyrugowana z programu funkcjonalnego kościołów – w zamian projektuje się częstokroć nadmiernie rozrośnięte ośrodki parafialne.

Ekspozycja

Posoborowa aranżacja wnętrz kościelnych została skoncentrowana na strefie prezbiterialnej, gdzie nastąpiły rewolucyjne przeobrażenia. Konsekwencją była swoista deprecjacja historycznie uformowanej przestrzeni chóru kapłańskiego⁹, który obecnie zatracił cechy wyznacznika typologicznego.

Zupełnie inaczej przedstawia się kwestia wyposażenia służącego celom liturgicznym. W aspekcie funkcjonalnym najważniejsze było ustalenie asocjacyjnych związków pomiędzy ołtarzem a tabernakulum, co doczekało się werbalnej kodyfikacji i występuje pod pojęciem ekspozycji¹⁰. Na podobnej zasadzie można rozpatrywać usytuowanie oraz relacje pomiędzy innymi elementami wyposażenia – krzyż (krucyfiks), chrzcielnica, pulpit (ambona) czy konfesjonały. Wymienione zagadnienia dotyczą sfery regulowanej prawem kanonicznym i nie mieszczą się w ramach zakreślonych dla usystematyzowania powojennej architektury. □

Przypisy

¹„Ecclesia” 2007, nr 4-6, passim.
²S. Giedion, *Przestrzeń, czas, architektura*, Warszawa 1968.
³K. Kucza-Kuczyński, *Czwarty wymiar architektury miasta*, Warszawa 1982.
⁴M.R. i E.T. Hall, *Czwarty wymiar w architekturze*, Warszawa 2001.
⁵K. Lenartowicz, *O psychologii architektury*, Kraków 1992.
⁶T. Szafer, *Współczesna architektura polska*, Warszawa 1988, s. 133.
⁷Por. np. M.E. Rosier-Siedlecka CR, *Posoborowa architektura sakralna*, Lublin 1979.
⁸A. Majdowski, *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1993.
⁹Por. np. M. Bogdan, *Prezbiterium zamknięte i otwarte w przestrzeni architektonicznej kościoła*, Katowice 2007.
¹⁰M. Twarowski, *Metoda projektowania kościoła*, Warszawa 1985.